

Henryk Runowski

Zróżnicowanie dochodów ludności rolniczej między krajami Unii Europejskiej i kierunki ich zmian

Streszczenie: Dochody ludności decydują o możliwościach zaspokojenia poszczególnych rodzajów jej potrzeb i w efekcie stanowią wyznacznik poziomu jakości życia. Dotyczy to również ludności rolniczej. Celem opracowania jest przedstawienie zróżnicowania dochodów ludności rolniczej między krajami Unii Europejskiej, obserwowanych kierunków zmian w tym zakresie i ocena wpływu na sytuację dochodową w rolnictwie stosowanych mechanizmów wspierania dochodów rolniczych w UE. Wykorzystano dane o sytuacji dochodowej w rolnictwie poszczególnych krajów pochodzące z Eurostatu, Głównego Urzędu Statystycznego, FADN oraz literatury przedmiotu. Analiza obejmuje okres od przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, tj. od pierwszego pełnego roku (2005) do 2015 lub 2016 r., w zależności od dostępnych danych statystycznych. Z przeprowadzonych badań wynika, że Wspólna Polityka Rolna skupia się w dużej mierze na dążeniu do zapewnienia odpowiednich dochodów z działalności rolniczej. Stosowane rozwiązania w zakresie wsparcia dochodów ludności rolniczej w formie dopłat bezpośrednich tylko w pewnym stopniu zapewniają wzrost dochodów w rolnictwie, między innymi ze względu na „drenaż” nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa. Z kolei inne stosowane formy wsparcia stanowią przede wszystkim rekompensatę z tytułu zwiększonych kosztów produkcji w gospodarstwach rolnych, ponoszonych m.in. w związku z dostarczaniem dobrami publicznymi. Dodatkowo dochody rolnicze wykazują znaczną zmienność w czasie. Interesujące jest też to, że w tych samych latach w jednych krajach występuje wzrost, natomiast w innych spadek dochodów w rolnictwie. Problem zapewnienia dochodów rolniczych cechujących się małą zmiennością w czasie pozostaje, jak wskazują przeprowadzone analizy, nierozwiązany. W tej sytuacji konieczne wydaje się poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodów, a także wprowadzenie systemu ubezpieczeń dochodów rolniczych, w celu łagodzenia skutków wynikających ze zmieniającej się sytuacji produkcyjnej i ekonomicznej w rolnictwie.

Słowa kluczowe: dochody w rolnictwie, mechanizmy wsparcia dochodów, zróżnicowanie dochodów, kraje UE.

Prof. dr hab. Henryk Runowski, Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, ul. Nowoursynowska 166, 02-766 Warszawa, henryk_runowski@sggw.pl.

1. Wprowadzenie

Dochody ludności decydują o możliwościach zaspokojenia poszczególnych rodzajów jej potrzeb i w efekcie stanowią wyznacznik poziomu jakości życia (Zegar 2001). Dotyczy to również ludności rolniczej. Z tego względu celem zarówno polityk krajowych, jak i Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) jest zwiększenie wydajności rolnictwa i zagwarantowanie w ten sposób odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez zapewnienie właściwego poziomu dochodów osób pracujących w rolnictwie (Hergrenes, Hill, Lien 2001; Phimister, Roberts, Gilbert 2004; Vrolijk, Bont, Phimister 2007). Temu celowi służyły kolejne reformy WPR. W ramach reformy WPR z 2003 r. zmniejszono nacisk na wsparcie produkcji (tzw. oddzielenie płatności od produkcji) i wprowadzono system wsparcia dochodu, który w dużej mierze opierał się na pomocy finansowej otrzymywanej przez poszczególnych rolników w okresie odniesienia. W wyniku reformy z 2013 r. dodatkowo oddzielono płatności od ich kontekstu historycznego, zarazem stopniowo przechodząc na jednolite płatności na hektar we wszystkich państwach członkowskich UE. Zrestrukturyzowano także płatności bezpośrednie, które od 2015 r. dzielą się na podstawową płatność na hektar dla wszystkich rolników, „płatność z tytułu zazieleniania”, wynagradzającą rolników za stosowanie określonych praktyk rolniczych uważanych za korzystne dla klimatu i środowiska, oraz płatność dla młodych rolników. Państwa członkowskie dysponują pewną swobodą w określonych granicach i mogą bardziej szczegółowo ukierunkowywać płatności, tak aby uwzględniać konkretne założenia stosowanej polityki.

Wspólna Polityka Rolna skupia się w dużej mierze na potrzebie zapewnienia odpowiednich dochodów z działalności rolniczej w celu zagwarantowania właściwego poziomu życia rolnikom. W rolnictwie jest to szczególnie ważne, ponieważ występuje tu duża zmienność osiąganych dochodów w czasie, wynikająca z wahań wielkości produkcji i kształtowania się cen produktów rolnych oraz cen nabywanych środków produkcji (Phimister, Roberts, Gilbert 2004; Vrolijk, Bont, Phimister 2007; Niezgodą 2009; Runowski 2014; Hill, Bradley 2015). Dodatkowo należy zauważyć, że specyfika rodzinnych gospodarstw rolnych powoduje określone problemy z ustaleniem ich łącznych dochodów, te bowiem mogą pochodzić z działalności produkcyjnej prowadzonej w gospodarstwie rolnym, jak również z innych źródeł (podejmowanie pozarolniczych działalności gospodarczych, zatrudnienie poza gospodarstwem, świadczenia emerytalno-rentowe, spożycie naturalne itp.).

Główne narzędzia dostępne obecnie na poziomie Unii Europejskiej do celów pomiaru dochodów rolników to: rachunki ekonomiczne dla rolnictwa (Economic Accounts for Agriculture – EAA) i sieć danych rachunkowych dla gospodarstw rolnych (Farm Accountancy Data Network – FADN). EAA są głównym źródłem

danych statystycznych dla Komisji Europejskiej do celów monitorowania dochodów rolników na poziomie makroekonomicznym. Ich możliwości nie są jednak jeszcze w pełni wykorzystywane i nie zapewniają one wystarczających informacji do obiektywnego pomiaru ani identyfikacji czynników wpływających na kształtowanie się dochodów gospodarstw domowych rolników. Innym ważnym źródłem danych do oceny dochodów w rolnictwie jest FADN, który ma jednak pewne ograniczenia w ocenie sytuacji dochodowej w rolnictwie, ponieważ obejmuje wyłącznie gospodarstwa towarowe oraz ewidencjonuje dochody osiągnięte wyłącznie z produkcji rolniczej, co oznacza, że nie uwzględnia pozarolniczych źródeł dochodów. Tym samym informacje o dochodach pochodzące z tego systemu są niekompletne i nie pozwalają na całościową ocenę sytuacji dochodowej ludności rolniczej. Również wskaźniki, na których opiera się pomiar i ocena dochodów rolniczych, nie są wystarczająco wiarygodne, ponieważ w poszczególnych krajach Unii Europejskiej, pomimo takich samych założeń metodycznych, stosuje się różne rozwiązania szczegółowe, czy to w zakresie zapewnienia właściwej reprezentacji gospodarstw, czy też stosowanych metod pozyskiwania danych. W niektórych krajach w gospodarstwach rolnych prowadzona jest systematyczna ewidencja zdarzeń gospodarczych dla potrzeb podatkowych, co zwiększa wiarygodność danych. W innych krajach informacje w ramach FADN są zbierane systemem ankietowym, przez co są one mniej precyzyjne i obarczone mniejszą lub większą dozą subiektywizmu. Występują też różnice między krajami w zakresie przyjmowanych parametrów, np. liczby godzin pracy w roku odpowiadającej jednej osobie pełnozatrudnionej. Na przykład liczba godzin pracy w roku przyjmowana przez państwa członkowskie wynosi od 1600 godzin we Francji do 2120 godzin w Polsce. Dodatkowo, jak wynika z analiz przeprowadzonych przez Europejski Trybunał Obrachunkowy, często występują tendencje do zawyżania deklarowanej liczby przepracowanych godzin pracy w gospodarstwach rolnych w państwach UE w ciągu roku, co skutkuje zwiększeniem nakładów pracy, a w efekcie obniżeniem wielkości dochodów przeliczonych na osoby pracujące. Istnieją również inne przyczyny ograniczające pełną porównywalność dochodów rolniczych na osobę w krajach Unii Europejskiej. Można do nich zaliczyć m.in. stosowanie różnych szczegółowych rozwiązań w zakresie sposobu liczenia amortyzacji środków trwałych czy wyceny (szacowania) kosztów dzierżawy ziemi rolniczej, a także zróżnicowane poziomy wsparcia finansowego gospodarstw rolnych z budżetu Unii Europejskiej i budżetów krajowych. Oznacza to, że prowadząc porównania sytuacji dochodowej ludności rolniczej w różnych krajach, należy pamiętać o występujących odmiennościach przy komentowaniu różnic dochodowych między krajami UE.

W świetle zarysowanych problemów celem opracowania jest przedstawienie zróżnicowania dochodów ludności rolniczej między krajami Unii Europejskiej,

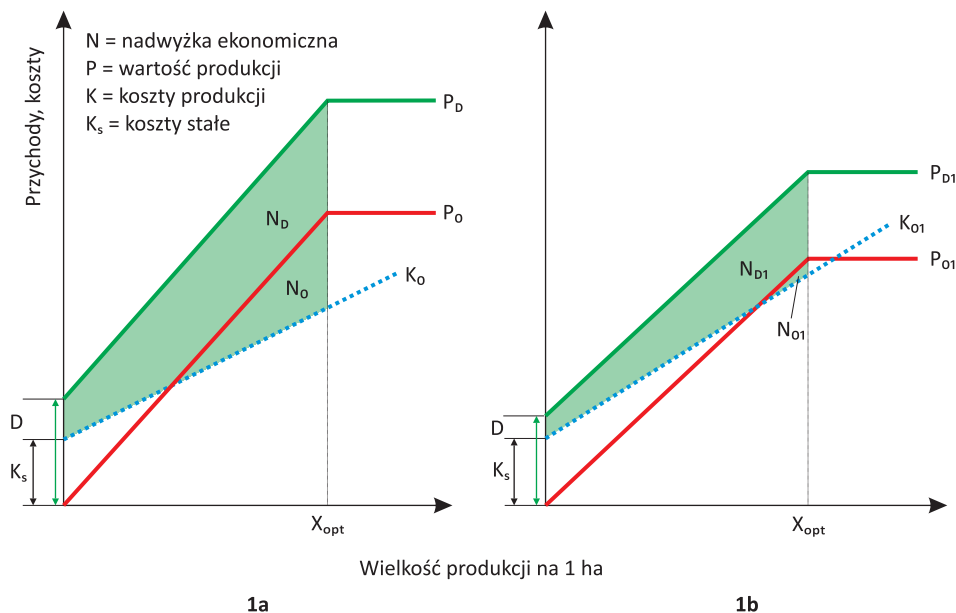
obserwowanych kierunków zmian tej sytuacji i wpływu na tę sytuację mechanizmu wspierania dochodów rolniczych w UE. W tym celu wykorzystano dane o sytuacji dochodowej w rolnictwie pochodzące z Eurostatu, Głównego Urzędu Statystycznego, FADN oraz literatury przedmiotu. Analiza obejmuje w przewadze okres od przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, tj. od pierwszego pełnego 2005 r. do 2015 lub 2016 r. w zależności od dostępu do danych statystycznych. W prezentacji wyników badań posłużono się metodami: statystyki tabelarycznej, graficzną oraz opisową.

2. Mechanizm wspierania dochodów gospodarstw rolnych

Sytuacja dochodowa ludności rolniczej stanowi przedmiot zainteresowania władz publicznych i jest często wymieniana jako przesłanka do podejmowania działań interwencyjnych wobec sektora rolnego (Rembisz 2009). Charakter tych działań jest odmienny w krajach o różnym poziomie rozwoju. Dochody rolnicze wspierane są przede wszystkim w krajach wysoko rozwiniętych (Hill 2012; Pocztaj-Wajda 2017). W Unii Europejskiej niektóre elementy polityki rolnej, w szczególności płatności bezpośrednie, są ściśle związane ze wsparciem dochodów rolników (Rizov, Pokrivcak, Ciaian 2013). Płatności te w założeniu mają sprzyjać utrzymaniu rolnictwa na całym terytorium UE, poprzez wzmacnianie rentowności gospodarstw rolnych i dochodów ludności rolniczej.

Stosowany mechanizm wsparcia finansowego gospodarstw rolnych, z uwagi na jego powszechny charakter na terenie całej UE, wywołuje konsekwencje w postaci obniżenia rynkowych cen rolnych. Zjawisko to jest korzystne dla konsumentów produktów żywnościowych. Natomiast z punktu widzenia rolników jest niekorzystne, ponieważ prowadzi do obniżenia przychodów ze sprzedaży płodów rolnych, a w konsekwencji i ich dochodów. Spadek przychodów jest rekompensowany w formie dopłat bezpośrednich. W rezultacie dochody producentów rolnych są wyższe niż w okresie przed wprowadzeniem dopłat. Niższe rynkowe ceny rolne, patrząc z innej strony, mogą być dla rolników korzystne, ponieważ wytwarzane przez nich produkty rolne dzięki niższym cenom cechują się większą konkurencyjnością cenową na rynku globalnym. Tym samym możliwości eksportowe tych krajów, które dofinansowują z budżetu sektor rolny, się zwiększają. Wpieranie rolnictwa w krajach wyżej rozwiniętych prowadzi nieuchronnie do osłabienia konkurencyjności produktów rolnych z krajów rozwijających się, których nie stać na stosowanie podobnego zasilania finansowego sektora rolnego. Jest to dla świata poważny dylemat rozwojowy. Udział rolnictwa w tworzeniu produktu krajowego brutto w krajach rozwijających się jest ciągle bardzo wysoki. Tym samym ograniczanie możliwości rozwojowych rolnictwa stanowi istotną barierę dla rozwoju społeczno-gospodarczego w tych krajach.

Na rysunku 1 przedstawiono mechanizm i skutki subwencjonowania rolnictwa. Mają one charakter złożony. Dla większej przejrzystości opisano go na dwóch zestawionych obok siebie rysunkach: 1a i 1b. Na rysunku 1a przedstawiono funkcję produkcji w ujęciu dwuwariantowym: bez stosowania dopłat bezpośrednich oraz w początkowych okresie po ich wprowadzeniu. Rysunek 1b z kolei prezentuje funkcję produkcji w kolejnych stosowania dopłat bezpośrednich.

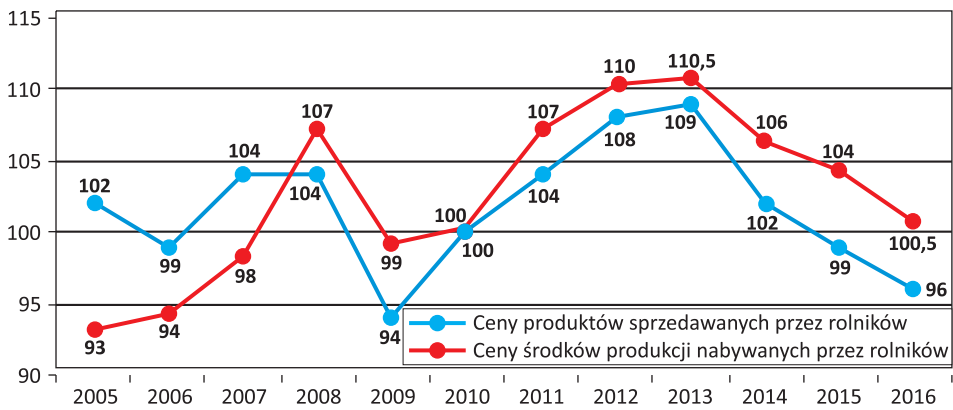

Rysunek 1. Mechanizm i skutki dochodowe stosowania dopłat bezpośrednich
Figure 1. Direct subsidies mechanism and effects on income

Źródło: opracowanie własne.
Source: Own study.

Produkcja jest funkcją ponoszonych nakładów (kosztów). W wyniku ponoszenia kosztów (K_0) otrzymujemy określony efekt produkcyjny (P_0). Wzrost produkcji ma swoje ograniczenia, wynikające z działania prawa malejącej efektywności nakładów, które polega na tym, że od pewnego poziomu nakładów i produkcji (punkt X_{opt}) dalsze zwiększanie nakładów nie daje już dodatkowego efektu produkcyjnego i tym samym jest nieuzasadnione. Różnica między wartością uzyskanej produkcji (P_0) a wielkością ponoszonych kosztów (K_0) wyznacza pole realizowanego zysku/dochodu (N_0). Po wprowadzeniu dopłat bezpośrednich (D) wartość produkcji (z dopłatami) wzrasta „skokowo” do poziomu P_d , a wielkość realizowanego

zysku/dochodu powiększa się o pole N_d . Oznacza to, że w krótkim okresie po wprowadzeniu dopłat bezpośrednich przynoszą one znaczną poprawę dochodów producentów rolnych. Jednak w kolejnym okresie mechanizm rynkowy koryguje ceny skupu produktów rolnych (ceny się obniżają). Równocześnie dostawcy środków produkcji, wykorzystując poprawę sytuacji dochodowej oraz zwiększone możliwości popytowe producentów rolnych i większą „siłę przebicia” na rynku, podnoszą ceny obrotowych i trwałych środków produkcji rolnej nabywanych przez gospodarstwa rolne. Oznacza to nieuchronny wzrost kosztów produkcji. Należy dodać, że daje się zaobserwować wyraźną zależność między zmianami cen produktów rolnych a zmianami cen środków produkcji nabywanych przez rolników, co ilustruje rysunek 2.

Rysunek 2. Zmiany cen produktów sprzedawanych i cen środków produkcji nabywanych przez rolników w Unii Europejskiej (UE-28, 2010 = 100)

Figure 2. Changes in prices of products sold and the prices of means of production purchased by EU farmers (EU-28, 2010 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat.
Source: Own studies based on the data provided by Eurostat.

W rezultacie następującego spadku cen produktów rolnych, jak wynika z rysunku 1b, wartość produkcji (P_{d1}) obniża się (ta sama ilość produktu co poprzednio pomnożona przez niższe ceny). Równocześnie w wyniku wzrostu cen obrotowych i trwałych środków produkcji, wobec zwiększonych możliwości popytowych producentów rolnych (dochody są nadal wyższe niż w sytuacji bez stosowania dopłat bezpośrednich) poziom kosztów (K_{o1}) wzrasta (ta sama co poprzednio ilość nakładów pomnożona przez wyższe ceny). Ostatecznie poziom osiąganego zysku/dochodu (N_{d1}) obniża się. Jednak nadal jest on wyższy niż w warunkach bez wspierania rolnictwa dopłatami bezpośrednimi. Oznacza to, że wspieranie

finansowe rolnictwa sprzyja wzrostowi dochodów producentów rolnych. Nie jest to jednak poprawa porównywalna z wielkością środków kierowanych do sektora rolnego, lecz znacznie mniejsza. Jest to częściowo skutek „drenażu” nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa (Czyżewski 2005).

Rozpatrując zagadnienie wpływu dopłat bezpośrednich na sytuację dochodową producentów rolnych, należy mieć na uwadze również inny istotny aspekt ekonomiczny, sprowadzający się do różnych pozycji podatników i konsumentów. Podatnicy, którzy faktycznie finansują wsparcie rolnictwa z budżetu unijnego poprzez płacone podatki, występując następnie w roli konsumentów, „odzyskują” część przekazanych do budżetu podatków w formie niższych wydatków na żywność, co jest następstwem niższych cen produktów rolnych i żywnościowych. Zaprezentowany tu mechanizm można uznać za zgodny z zasadą sprawiedliwości społecznej, rozumianej jako dążenie do zmniejszania dysproporcji dochodowych pomiędzy różnymi grupami społecznymi. Bogatsi podatnicy, z uwagi na płacone wyższe podatki, uczestniczą we wspieraniu finansowym rolnictwa w stopniu większym niż podatnicy mniej zamożni, którzy, z uwagi na niższe dochody, w mniejszym stopniu zasilają budżet. Jednak ci ostatni jako konsumenci partycypują relatywnie w większym stopniu w efektach obniżki cen produktów rolnych i żywnościowych niż konsumenci bogatsi, którzy cechują się mniejszym udziałem wydatków na żywność w wydatkach ogółem.

3. Maksymalizacja dochodów z działalności produkcyjnej a koszty społeczne w rolnictwie

Istota działania producentów rolnych, podobnie jak innych przedsiębiorców, sprowadza się często do zabiegania o maksymalizację zysku/dochodu, a więc do uzyskania prywatno-gospodarczego optimum gospodarności. Takie optimum jest osiągnięte przy stosowaniu nakładów w ilości określonej w punkcie N_3 na rysunku 3.

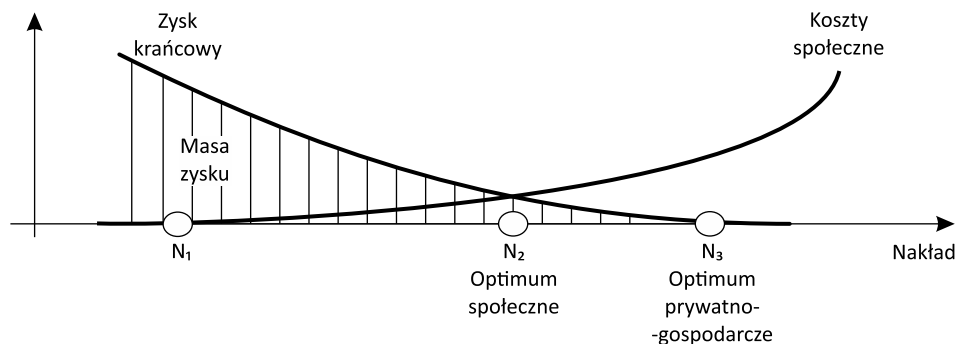
Z rysunku 3 wynika, że wraz z postępującym procesem intensyfikacji produkcji zaczynają się ujawniać określone, na dodatek coraz wyższe koszty społeczne¹. Coraz bardziej świadomi interesariusze (politycy, konsumenci, podatnicy, grupy społecznego nacisku) nie akceptują takiego postępowania producentów rolnych i zabiegają w różny sposób o to, aby poziom intensywności produkcji nie wykraczał poza optimum społeczne, osiągnięte w punkcie N_2 . Przy tym poziomie nakładów (intensywności) następuje przecięcie się krzywej zysku krańcowego i krzywej

¹ Koszt społeczny traktujemy tu jako wszystkie bezpośrednie i pośrednie straty poniesione przez osoby trzecie lub całe społeczeństwo w rezultacie działalności ekonomicznej poszczególnych producentów, np. negatywne oddziaływanie na środowisko naturalne, pogorszenie dobrostanu zwierząt itp.

kosztów społecznych. Zapewnia to znaczne ograniczenie kosztów społecznych w stosunku do bardzo intensywnego sposobu gospodarowania, reprezentowanego przez poziom nakładów określony w punkcie N₃. Należy mieć na uwadze, że w konsekwencji rolniczego gospodarowania nie uda się całkowicie uniknąć powstawania pewnych kosztów społecznych, ale można je znacznie ograniczyć. Działalność rolnicza może też poprzez odpowiednie praktyki przysparzać określonych dóbr publicznych. W tym celu w ramach kolejnych reform, a reformy WPR z 2013 r. w szczególności, korzystanie z płatności bezpośrednich przez gospodarstwa rolne zostało „obwarowane” koniecznością wypełniania przez nie określonych funkcji i wymogów objętych tzw. zasadami wzajemnej zgodności (*cross compliance*). Dotyczy to m.in. potrzeby zapewnienia dobrostanu zwierząt czy stosowania innych praktyk sprzyjających ochronie środowiska. Wiąże się to jednak z koniecznością ponoszenia dodatkowych kosztów związanych z dostosowaniami gospodarstw lub z koniecznością ograniczenia intensywności produkcji, co nie jest obojętne dla osiągniętych przez gospodarstwa rolne dochodów. Respektowanie zasad wzajemnej zgodności bowiem wiąże się często ze wzrostem kosztów gospodarowania i spadkiem przychodów wynikających ze zmniejszonego wolumenu produkcji. W konsekwencji oznacza to obniżenie dotychczasowej dochodotwórczej roli płatności bezpośrednich, ponieważ część ich zamiast funkcji wsparcia dochodów przejmuje funkcję rekompensaty za zwiększone koszty produkcji. Procesowi temu towarzyszy pewien wzrost cen produktów rolnych. Ten jest jednak hamowany przez istniejącą konkurencję rynkową. W konsekwencji dochody producentów rolnych się pogarszają.

W przedstawionej sytuacji podatnicy wspierający poprzez płacone podatki sektor rolny jako konsumenci nie korzystają już w takim samym stopniu jak poprzednio (przed wprowadzeniem nowych wymagań dla gospodarstw) w postaci zmniejszonych wydatków na żywność, gdyż rynkowe ceny produktów rolnych i żywności ponownie wykazują tendencję wzrostową. Jednak zarówno podatnicy, jak i konsumenci mają zapewniony dostęp do szerszego zakresu dóbr publicznych, które są efektem realizacji przez gospodarstwa rolne zasad wzajemnej zgodności. Niestety nie wszyscy podatnicy i konsumenci mają pełną tego świadomość. Sytuacja ta będzie się zmieniać wraz z postępującą edukacją w tym zakresie i wzrostem świadomości ekologicznej w społeczeństwie.

W ramach WPR są stosowane również inne formy zasilenia finansowego gospodarstw rolnych, w tym w postaci „wynagrodzenia” za dostarczane dobra publiczne. Poziomy wsparcia z tego tytułu są z reguły porównywalne z wysokością kosztów uzyskania dóbr publicznych i tym samym wsparcie tego rodzaju nie kreuje dodatkowych dochodów gospodarstw rolnych.

Rysunek 3. Optimum prywatno-gospodarcze a społeczne w procesie intensyfikacji produkcji rolniczej

Figure 3. Private and economic vs. social optimum in the proces of agricultural production intensification

Źródło: opracowanie własne na podstawie De Haen (1989).
Source: Own study based on De Haen (1989).

płatności bezpośrednie, choć najważniejsze pod względem finansowym, nie są jedynym instrumentem mającym wpływ na dochody rolników. Na poziomie UE uzupełniają je działania WPR nakierowane na rozwój obszarów wiejskich oraz zbiór działań rynkowych i promocyjnych obejmujących wybrane sektory rolnictwa. W okresach kryzysowych UE może na przykład interweniować na poszczególnych rynkach, otwierając ograniczony dostęp do publicznych lub prywatnych magazynów interwencyjnych (dopłaty do przechowywania produktów rolnych). Łagodzi to skutki ryzyka rynkowego i sprzyja stabilizacji dochodów gospodarstw rolnych i rolników. Moim zdaniem, które jest odmienne od innych autorów (Soliwoda, Kulawik, Góral 2016), dopłaty bezpośrednie takiej funkcji stabilizacyjnej, rozumianej jako ograniczanie zmienności dochodów rolniczych, nie pełnią. Przyczyniają się one do kształtowania wyższego poziomu dochodów rolniczych. Są ustalane na daną perspektywę finansową, a ich wysokość nie zależy od aktualnej sytuacji ekonomicznej w rolnictwie w poszczególnych latach. Tym samym dochody gospodarstw i producentów rolnych w okresie po wprowadzeniu dopłat bezpośrednich w dalszym ciągu wykazują dużą zmienność w czasie.

4. Zmienność dochodów rolniczych w Unii Europejskiej

Dla uzyskania obrazu zmian realnych dochodów z czynników produkcji w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną w Unii Europejskiej w tabeli 1 przedstawiono

kształtowanie się poziomu dochodów z czynników produkcji na osobę pełnozatrudnioną (wskaźnik A²) w poszczególnych krajach UE oraz grupach krajów w latach 2005–2016.

Podano tu wielkości dochodu na osobę pełnozatrudnioną w poszczególnych latach w relacji do 2010 r., który przyjęto za punkt odniesienia (2010 = 100). Dane te potwierdzają długookresową tendencję wzrostową tak obliczonych dochodów w rolnictwie Unii Europejskiej i poszczególnych krajów wchodzących w jej skład. Najniższy poziom dochodu na osobę w UE-28 zanotowano w 2005 r. Podobnie w krajach UE-15, jak również w krajach UE-13 2005 r. cechował się najniższym w analizowanym okresie poziomem dochodu z czynników produkcji na osobę pełnozatrudnioną. W kolejnych latach do 2013 r. w całej Unii Europejskiej następowała poprawa sytuacji dochodowej w rolnictwie mierzona wskaźnikiem A. Podobną tendencję zaobserwowano w grupie krajów UE-15. Tu również najwyższy poziom dochodu w całym analizowanym okresie osiągnięto w 2013 r. Z kolei w krajach nowo przyjętych do UE (UE-13) najkorzystniejsze dochody wystąpiły w 2016 r. Warto jednak zauważyć, że w okresie 2011–2015 dochód z czynników produkcji przeliczony na osobę pełnozatrudnioną kształtował się na bardzo zbliżonym poziomie, ale równocześnie znacznie wyższym niż w okresie 2005–2010.

Cechą charakterystyczną sytuacji dochodowej w Unii Europejskiej jest to, że poszczególne kraje odnotowują w tych samych okresach często przeciwstawne tendencje, które w znacznym stopniu odbiegają od sytuacji prezentowanej na podstawie danych średnich dla UE.

Biorąc pod uwagę przypadek Polski, warto zauważyć, że główny okres wzrostu dochodów przypadał na lata 2005–2013. Wystąpiła tu zatem sytuacja identyczna jak w całej Unii Europejskiej (UE-28) oraz w starych krajach Unii Europejskiej (UE-15). W Polsce po 2013 r. również notowano realny spadek dochodów. W latach 2014–2015 w rolnictwie polskim poziom dochodów był porównywalny z osiągniętym w 2010 r. Natomiast był od kilku do kilkunastu procent niższy niż w najkorzystniejszym pod względem dochodowym 2013 r. Ta sytuacja może zakłócać dotychczasową ocenę zmian dochodów rolniczych, które od roku przystąpienia Polski do UE do 2013 r. włącznie wykazywały wyraźną tendencję wzrostową, podobnie jak miało to miejsce średnio w całej Unii Europejskiej. Skala wzrostu dochodów w Polsce, co warto podkreślić, była jednak znacznie wyższa niż średnio w UE.

Oceniając poziom dochodów w Polsce, warto zauważyć, że wśród krajów Unii Europejskiej można znaleźć takie, w których poziom dochodów z czynników produkcji na osobę pełnozatrudnioną w 2016 r. był niższy niż w wyjściowym

² Wskaźnik A informuje o wartości dochodu z czynników produkcji (wartość dodana netto) przypadającej na jedną osobę pełnozatrudnioną ogółem.

Tabela 1. Zmiany dochodów z czynników produkcji na osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie Unii Europejskiej (wskaźnik A, 2010 = 100)

Wyszczególnienie	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Belgia	75,6	93,1	100,5	81,2	77,0	100,0	88,9	107,8	88,3	83,2	90,1	79,2
Bulgaria	81,5	79,1	79,3	128,1	89,8	100,0	114,1	133,3	162,0	172,8	159,0	164,3
Czechy	80,8	84,8	95,7	103,9	84,8	100,0	134,8	133,6	134,9	155,3	134,2	147,0
Dania	85,1	96,0	96,8	55,1	56,7	100,0	112,4	153,5	106,7	120,0	77,6	58,1
Niemcy	84,7	92,2	114,4	121,5	88,4	100,0	130,5	109,0	148,7	155,2	78,5	83,0
Estonia	67,4	66,9	92,5	71,4	60,6	100,0	124,5	144,8	134,3	126,7	102,9	71,4
Irlandia	139,1	114,6	125,7	113,4	87,8	100,0	125,2	112,1	115,8	120,9	117,4	122,4
Grecja	88,3	84,5	90,7	90,8	103,8	100,0	87,2	87,1	80,6	85,6	95,0	92,3
Hiszpania	102,8	98,3	110,5	94,0	94,3	100,0	101,1	102,5	112,7	116,3	119,9	125,2
Francja	79,6	88,3	99,5	85,9	70,8	100,0	104,6	105,3	89,6	99,7	104,6	88,4
Chorwacja	82,7	96,2	99,5	114,3	109,2	100,0	95,5	81,6	84,8	77,6	91,0	98,3
Włochy	115,9	112,1	110,2	113,0	110,5	100,0	118,3	126,9	150,2	136,4	132,8	121,7
Cypr	108,8	97,9	97,9	93,3	100,5	100,0	74,7	103,1	102,2	94,7	104,2	112,6
Łotwa	69,5	89,5	93,7	79,5	77,7	100,0	95,8	115,2	104,3	110,5	136,5	133,0
Litwa	83,5	74,2	111,1	102,8	88,1	100,0	127,8	159,7	144,4	131,8	145,2	148,0
Luksemburg	141,0	137,0	163,4	139,7	85,7	100,0	99,5	105,5	91,7	121,7	94,1	96,7
Węgry	82,9	88,9	95,1	126,0	85,4	100,0	148,7	136,6	150,0	160,1	153,0	173,0
Malta	110,4	108,1	105,3	98,0	109,4	100,0	87,0	82,3	80,9	79,5	84,1	78,3
Holandia	87,1	105,2	102,6	92,4	78,1	100,0	87,0	94,0	105,8	101,6	100,3	108,3
Austria	88,4	99,4	112,2	109,3	83,3	100,0	115,0	107,9	94,2	88,3	82,2	89,5

Tabela 1 – cd.
Table 1 – continued

Wyszczególnienie	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Polska	57,1	63,0	76,7	68,1	76,9	100,0	113,8	106,3	114,9	100,3	99,4	100,0
Portugalia	94,2	93,7	88,7	98,8	83,9	100,0	83,8	91,8	106,9	108,2	111,4	125,7
Rumunia	81,7	81,1	63,2	93,8	79,3	100,0	127,9	94,4	111,5	121,8	119,8	154,7
Słowenia	100,0	96,9	108,5	95,9	91,2	100,0	113,9	92,1	93,9	106,5	115,0	102,4
Słowacja	59,3	72,4	76,5	85,2	65,6	100,0	118,7	133,7	130,3	143,3	142,9	156,8
Finlandia	81,0	79,9	92,1	80,3	90,9	100,0	86,5	85,4	93,5	75,0	59,5	62,2
Szwecja	81,7	92,8	112,3	99,3	77,3	100,0	102,0	101,2	91,2	100,5	105,4	104,9
Wielka Brytania	77,9	79,8	81,1	103,3	106,1	100,0	116,7	110,7	119,4	117,1	100,5	96,4
UE-28	81,9	84,9	93,8	91,5	82,8	100,0	109,9	107,8	113,9	111,8	109,5	109,1
UE-15	91,8	94,3	112,9	97,8	89,4	100,0	107,4	107,4	113,5	109,8	106,1	102,6
UE-13	70,8	74,0	78,2	87,9	79,7	100,0	121,1	111,5	121,2	122,3	119,4	131,0

Źródło: Eurostat. Economic Accounts for Agriculture; DG Agriculture and Rural Development (obliczenia dla EU-15 i EU-13), marzec 2017.
 Source: Eurostat. Economic Accounts for Agriculture; DG Agriculture and Rural Development (calculations for EU-15 and EU-13), March 2017.

roku analizy (2005). Do krajów tych należą Dania, Irlandia, Luksemburg, Malta i Finlandia. Równocześnie można wskazać grupę krajów, w których realne dochody w 2016 r. były ponad dwa razy wyższe niż w 2005 r. W grupie tych krajów znajdują się: Bułgaria, Węgry i Słowacja. W Polsce realny poziom dochodu na osobę w 2016 r. był o 75% wyższy niż w 2005 r., a więc jest to również znaczny wzrost, choć wszystkie kraje nowo przyjęte do Unii Europejskiej (UE-13) wykazały w latach 2005–2015 wzrost dochodów o 84%. W starych krajach (UE-15) dochód ten wzrósł zaledwie o 12%. Wynika z tego, że rolnicy w krajach nowo przyjętych odnotowali znacznie wyższą dynamikę poprawy swoich dochodów niż rolnicy starych krajów Unii Europejskiej. Nadal jednak ci ostatni osiągają w wielkościach bezwzględnych znacznie wyższe dochody niż rolnicy krajów nowo przyjętych. Wynika to nie tylko z różnic w wysokości płatności bezpośrednich na hektar, ale przede wszystkim jest rezultatem znacznych różnic w wydajności pracy w rolnictwie pomiędzy starymi krajami UE a krajami nowo przyjętymi (UE-13). Ta analiza pokazuje istnienie zjawiska konwergencji dochodowej w ramach UE, co jest jednym z celów WPR i innych polityk unijnych.

5. Dochody w rolnictwie na osobę pełnozatrudnioną rodziny rolniczej

W porównaniu do wskaźnika poziomu dochodów zatrudnionych w rolnictwie na osobę pracującą (wskaźnik A) lepszą miarą oceny sytuacji dochodowej ludności rolniczej jest wskaźnik wartości dodanej netto w przeliczeniu na osobę rodziny rolniczej (wskaźnik B).

W tabeli 2 przedstawiono zmiany sytuacji dochodowej w rolnictwie w 2015 r. w porównaniu do najkorzystniejszego z minionych kilku lat, tj. 2013 r.

Analizując zmiany dochodu mierzonego wartością dodaną netto przypadającą na osobę pełnozatrudnioną rodziny rolniczej ogółem w gospodarstwach rolnych, łatwo zauważyć, że poziom dochodu w 2015 r. w stosunku do 2013 r., jak również w stosunku do średniego poziomu z ostatnich 5 lat w części krajów UE obniżył się bardzo znacznie, podczas gdy w innej części, obejmującej nieliczną grupę krajów, istotnie się zwiększył. Z danych zawartych w tabeli 2 wynika, że skala zanotowanych spadków i wzrostów była znacząca. W takich krajach jak Finlandia, Niemcy, Dania, Słowacja tak liczone dochody na osobę pełnozatrudnioną rodziny spadły o ponad 65% w stosunku do średniego poziomu dochodów z poprzednich 5 lat. Z kolei w takich krajach jak Hiszpania, Irlandia, Włochy i Portugalia dochody te były wyższe o 20%. W większości krajów dochód w 2015 r. okazał się znacznie gorszy niż osiągniany w okresie poprzednich 5 lat. Również w Polsce dochód w 2015 r. był o prawie 20% niższy niż średnio w okresie poprzednich 5 lat. Jest to głęboka skala spadku, która nie pozostaje obojętna dla subiektywnej oceny sytuacji dochodowej

Tabela 2. Zmiany (%) wskaźników dochodowości pracy w krajach Unii Europejskiej
Table 2. Changes (%) of labour profitability in EU Member States

Kraj	Wskaźnik B	
	Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego na osobę pełnozatrudnioną rodziny	
	Zmiana 2015 r. w stosunku do:	
	2013 r. (%)	średniego poziomu z poprzednich pięciu lat (%)
Finlandia	-63,8	-70,3
Niemcy	-74,8	-66,3
Dania	-58,5	-65,4
Słowacja	-51,5	-65,3
Luksemburg	-22,5	-35,9
Wielka Brytania	-31,9	-26,1
Belgia	-11,8	-22,8
Austria	-13,2	-19,4
Polska	-18,9	-11,8
Czechy	0,9	-3,4
Rumunia	-9,1	-0,8
Malta	5,7	-0,4
Holandia	-18,3	0,9
Litwa	-7,1	1,8
Szwecja	33,7	3,7
Estonia	-4,0	4,3
Cypr	2,6	6,1
Węgry	-2,7	7,4
Chorwacja	14,2	10,1
Francja	40,4	11,7
Grecja	25,3	12,2
Łotwa	21,5	15,0
Bułgaria	-2,2	15,3
Słowenia	30,8	17,9
Hiszpania	7,6	19,1
Irlandia	14,0	19,5
Włochy	-8,0	20,1
Portugalia	2,7	20,6

Źródło: Eurostat 2013, 2015.

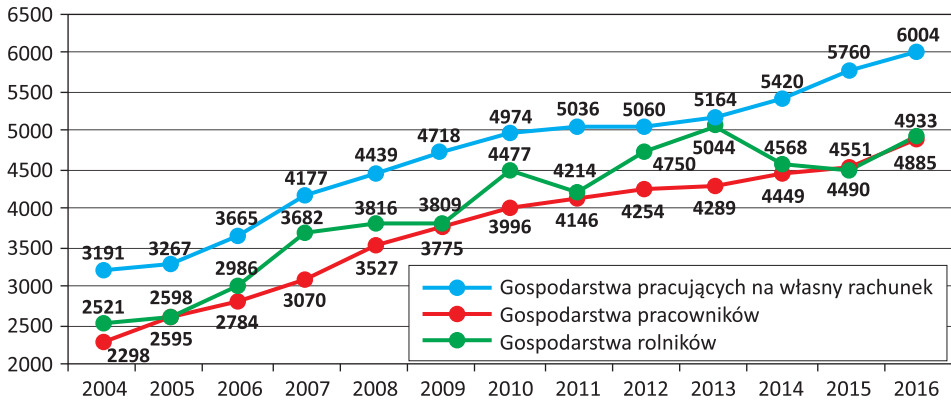
Source: Eurostat 2013, 2015.

przez rolników. Występuje bowiem naturalna skłonność do oceny aktualnych dochodów poprzez odniesienie ich do osiągniętych w okresie poprzednim lub do innych grup zawodowych. Jest to ilustracja zjawiska nieuchronnej fluktuacji dochodów rolniczych, także w UE, mimo stosowanych instrumentów stabilizacji dochodów.

6. Dochody gospodarstw domowych rolników i innych grup zawodowych

Ocena sytuacji dochodowej w rolnictwie wyłącznie na podstawie dochodów osiągniętych z gospodarstwa rolnego nie daje pełnego obrazu sytuacji dochodowej rodzin rolniczych. W aktualnie stosowanej w Unii Europejskiej metodyce FADN w ocenie sytuacji dochodowej producentów rolnych ujmuje się wyłącznie te dochody, które mają swoje źródło w produkcji rolniczej i produkcji z nią związanej, jak np. przetwórstwo rolne. Nie uwzględnia się innych źródeł dochodów, osiągniętych m.in. z pracy poza gospodarstwem rolnym, świadczeń emerytalno-rentowych czy socjalnych, a także dochodów osiągniętych z dzierżawy czy najmu. Dla porównań z innymi grupami zawodowymi celowe jest uwzględnienie po stronie dochodów rolników nie tylko dochodów z działalności rolniczej, ale również osiągniętych przez nich i członków ich rodzin dochodów ze źródeł pozarolniczych. Kategorią, która pozwala na takie porównania, jest dochód rozporządzalny gospodarstwa domowego. W krajach Unii Europejskiej dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników jest niższy niż gospodarstw domowych pozarolniczych. Tak jest także w Polsce. Z danych przedstawionych na rysunku 4 wynika, że w roku przystąpienia Polski do Unii Europejskiej miesięczne dochody rozporządzalne gospodarstw domowych rolników były znacznie niższe niż dochody gospodarstw domowych pracowników, a w szczególności gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek. Już w 2005 r. nastąpiło zrównanie się dochodów gospodarstw domowych rolników i gospodarstw domowych pracowników. W dalszym ciągu dochody gospodarstw domowych obu tych grup kształtowały się na poziomie znacznie niższym niż dochody gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek.

W kolejnych latach dochody gospodarstw domowych rolników wzrastały w szybszym tempie niż gospodarstw domowych pracowników. Sytuacja taka utrzymywała się do 2013 r., kiedy dochody gospodarstw domowych rolników zbliżyły się do gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek i były znacznie wyższe niż dochody gospodarstw domowych pracowników. Jednak w latach kolejnych (2014–2016), a w szczególności w latach 2014–2015 dochody gospodarstw domowych rolników znacznie się obniżyły i w 2015 r. ich poziom był już nieco niższy niż gospodarstw domowych pracowników i dużo niższy niż gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek. Ostatni rok uwzględniony w analizie (2016)

Rysunek 4. Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny w gospodarstwach domowych w latach 2004–2016 (w PLN)

Figure 4. Average monthly disposable income in households in the period 2004–2016 (PLN)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.
Source: Own study based on the data provided by GUS.

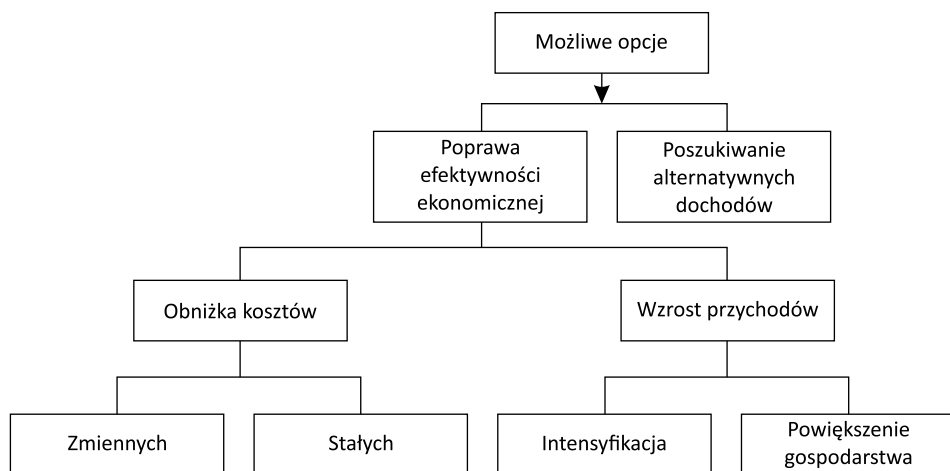
przyniósł ponowny wzrost przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych rolników, ale także i pracowników. Jednak dystans w stosunku do gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek nie zmniejszył się. W roku tym dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników był ponownie nieco wyższy niż gospodarstw domowych pracowników i dalej znacznie niższy niż dochód gospodarstw osób pracujących na własny rachunek. Wyciągając wnioski z danych zamieszczonych na rysunku 4, należy stwierdzić, że przeciętny dochód rozporządzalny rolników w latach 2004–2016 zwiększył się o 115%, czyli był w ujęciu nominalnym ponad dwa razy większy niż w roku wejścia Polski do Unii Europejskiej. W tym samym czasie dochody rozporządzalne gospodarstw domowych pracowników zwiększyły się o 94%, a osób pracujących na własny rachunek o 88%. Wskazuje to, że dochody gospodarstw domowych rolników po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej wzrastały szybciej niż w pozostałych porównywanych grupach. Wzrostowy trend dochodów rozporządzalnych gospodarstw domowych rolników został wyhamowany w okresie po korzystnym 2013 r. W związku z tym, że najczęściej ocena poziomu osiągniętych dochodów jest konfrontowana z okresem poprzednim, rolnicy mogą odczuwać pewne niezadowolenie ze swojej sytuacji dochodowej w ostatnich 2–3 latach. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w krajach Unii Europejskiej, gdzie dochody rolnicze z ostatnich 3 lat kształtują się również na poziomie niższym niż w bardzo zyskownym 2013 r.

Dotyczy to w szczególności rolników ze starych krajów Unii Europejskiej (UE-15), gdzie dochody te w ostatnich 3 latach były o około 3–4 punkty procentowe niższe niż w 2013 r. Korzystniejszą w tym zakresie sytuację odnotowano w krajach nowo przyjętych do Unii Europejskiej, jednak nie dotyczyło to Polski.

7. Możliwości poprawy sytuacji dochodowej ludności rolniczej

Poprawa sytuacji dochodowej rolnictwa może nastąpić w okresie, w którym tempo wzrostu popytu na produkty żywnościowe będzie szybsze niż tempo wzrostu produkcji rolnej, co spowoduje wzrost cen produktów rolnych, lub po wprowadzeniu w rolnictwie rozwiązań proefektywnościowych, które zapewnią obniżenie kosztów produkcji albo zwiększenie przychodów z działalności zarówno rolniczej, jak i pozarolniczej.

Obecne gospodarstwa rolne mogą wybierać różne opcje strategiczne dla wzrostu ich dochodów. Ważniejsze z nich przedstawiono na rysunku 5.

Rysunek 5. Opcje strategiczne wzrostu dochodów producentów rolnych

Figure 5. Strategic options for increase of agricultural producer income

Źródło: opracowanie własne.

Source: Own study.

Ważnym źródłem wzrostu dochodów w rolnictwie jest w dalszym ciągu lepsze wykorzystanie posiadanych zasobów i poprawa efektywności produkcji. Możliwe do uzyskania są zarówno efekty wynikające z oszczędności nakładów i obniżki kosztów zmiennych i stałych, jak i efekty wynikające ze wzrostu skali produkcji

i przychodów osiąganych między innymi poprzez racjonalną intensyfikację (w wielu gospodarstwach jest ona ciągle niska), a także powiększanie zasobów gospodarstw rolnych. Wymienionych sposobów poprawy dochodowości nie uda się uzyskać we wszystkich gospodarstwach. W dużej części gospodarstw niezbędne będzie uzyskiwanie dodatkowych dochodów z innych źródeł, w tym dzięki wykorzystaniu zasobów gospodarstw rolnych, ale też rozwijaniu działalności pozarolniczej (Kłodziński 2008).

8. Podsumowanie

Dochody ludności rolniczej stanowią ważny czynnik określający jakość życia na obszarach wiejskich. Z tego względu ich kształtowania się nie pozostawia się wyłącznie mechanizmowi rynkowemu. Coraz więcej państw i ich ugrupowań w ramach określonych instrumentów polityki rolnej dąży do zapewnienia stabilnych dochodów tej części ludności. W Unii Europejskiej służą temu dopłaty bezpośrednie oraz inne formy wsparcia finansowego rolnictwa. Z uwagi na to, że rolnictwo jest powiązane z różnymi sferami gospodarki i rynku, skuteczność stosowanych form wsparcia jest zakłócana między innymi przez „drenaż” nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa do innych uczestników rynku.

Stosowane w Unii Europejskiej rozwiązania wsparcia dochodów ludności rolniczej w formie dopłat bezpośrednich tylko w pewnym stopniu zapewniają wzrost dochodów w rolnictwie. Z kolei inne stosowane formy wsparcia stanowią przede wszystkim rekompensatę z tytułu zwiększonych kosztów produkcji, m.in. w związku z dostarczaniem dobrami publicznymi. Nie oznacza to, że wprowadzane rozwiązania w ramach polityki rolnej Unii Europejskiej czy polityk krajowych nie mają znaczenia dla podtrzymywania dochodów rolniczych producentów rolnych. Ich skuteczność w tym zakresie jest jednak mniejsza niż pierwotnie zakładano. W każdym razie ciągle aktualny jest problem zapewnienia dochodów cechujących się małą zmiennością w czasie.

Wprowadzane instrumenty polityki rolnej nie są wystarczające dla zapewnienia oczekiwanego poziomu dochodów producentów rolnych, chociażby dlatego, że oczekiwania te rosną z upływem czasu. Stąd też w perspektywie długookresowej wzrost dochodów w dużej mierze będzie zależeć od aktywności i działań podejmowanych przez samych producentów rolnych, ukierunkowanych na poprawę efektywności i jakości produkcji, a także poszukiwanie dodatkowych dochodów z działalności pozarolniczej, co powinno sprzyjać wielofunkcyjnemu rozwojowi rolnictwa i obszarów wiejskich. Innym elementem ważnym dla stabilizacji dochodów jest wprowadzenie powszechnego systemu ubezpieczeń dochodów rolniczych, nad czym prace obecnie trwają.

Bibliografia

- Czyżewski A. (2005). Rolnictwo w procesie reprodukcji: Różne wizje dostosowań rynkowych. W: B. Klepacki (red.). *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie* (s. 127–132). Warszawa: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.
- De Haen M. (1989). Mikro- i makroekonomiczna ocena strategii zmniejszania obciążenia środowiska naturalnego przez rolnictwo. Wykład wygłoszony na Uniwersytecie Hohenheim.
- Hergrenes A., Hill B., Lien G. (2001). Income instability among farm households: Evidence from Norway. *Farm Management*, 11 (1), 37–48.
- Hill B. (2012). *Farm Incomes, Wealth and Agricultural Policy: Filling the CAP's Core Information Gap* (wyd. 4). Oxfordshire UK: CABI International.
- Hill B., Bradley B.D. (2015). *Comparison of Farmers Incomes in the EU Member States. Report for European Parliament*. DG for International Policies, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies. Brussels: European Parliament.
- Kłodziński M. (red.) (2008). *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*. Warszawa: Fundacja Klubu 500, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Niezgoda D. (2009). Zróżnicowanie dochodów w gospodarstwach rolnych oraz jego przyczyny. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 36–38.
- Phimister E., Roberts D., Gilbert A. (2004). The dynamics of farm income: Panel data analysis using the Farm Accounts Survey. *Journal of Agricultural Economics*, 55 (2), 197–220.
- Poczta-Wajda A. (2017). *Polityka wspierania rolnictwa a problem deprywacji dochodowej rolników w krajach o różnym poziomie rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rembisz W. (2009). *Podstawy rynku rolnego*. Warszawa: Wydawnictwo Vizja Press&IT.
- Rizov M., Pokrivcak J., Ciaian P. (2013). CAP Subsidies and productivity of the EU farms. *Journal of Agricultural Economics*, 64 (3), 537–557.
- Runowski H. (2014). Kształtowanie się dochodów gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Naukowe we Wrocławiu. Agrobiznes: Rozwój agrobiznesu w okresie 10 lat przynależności Polski do Unii Europejskiej*, 361, 195–205.
- Soliwoda M., Kulawik J., Góral J. (2016). Stabilizacja dochodów rolniczych: Perspektywa międzynarodowa, Unii Europejskiej i Polski. *Wiś i Rolnictwo*, 3 (172), 41–68.
- Vrolijk H., Bont K., Phimister E. (2007). Stabilność dochodów w rolnictwie holenderskim: Analiza zmienności dochodów gospodarstw rolnych w oparciu o dane FADN. Maszynopis.
- Zegar J. (2001). *Przesłanki i uwarunkowania kształtowania dochodów w rolnictwie* (seria Studia i Monografie, 107). Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.

Diversification of Agricultural Income among the European Union Member States and the Directions of Its Changes

Abstract: Income determines the possibilities of satisfying individual types of needs and, as a result, constitutes a determinant of life quality level. This also applies to the agricultural population. The aim of the study is to present the diversity of agricultural income among the European Union Member States, the observed directions of changes in this area and to assess the impact of EU income support mechanisms on the income situation in agriculture. Data used for examination of agricultural income in particular Member States originated from Eurostat, the Central Statistical Office, FADN and literature. The analysis covers a period from Poland's accession to the European Union, i.e. the first full year 2005 to 2015 or 2016, depending on the available statistical data. The research shows that the Common Agricultural Policy focuses largely on the pursuit of ensuring adequate income from agricultural activity. The applied solutions in the field of agricultural income support in the form of direct payments ensure income increase only to a certain extent, while contributing, among others, to "drainage" of the economic surplus from agriculture. On the other hand, other forms of support are used primarily to compensate for increased production costs on farms, which are incurred, among others, in connection with the supply of public goods. In addition, agricultural income shows considerable variability over time. It is also interesting that in the same years an increase in agricultural income is observed in some Member States and decline in the others. As demonstrated by the analyses conducted, the problem of ensuring agricultural incomes characterized by low variability in time remains unresolved. In this situation, it seems necessary to look for additional sources of income, as well as introduce an agricultural income insurance system, in order to mitigate the effects of changing production and economic situation in agriculture.

Keywords: agricultural income, income support mechanisms, income diversification, EU Member States.